

До спеціалізованої вченої ради № 044
Національного університету біоресурсів і природокористування України
Україна, 03041, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15

ВІДГУК

офіційного опонента

**докторки юридичних наук, професорки, професорки кафедри
екологічного права Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого Анісімової Ганни Валеріївни
на дисертацію ЗАКАЛЬ ОРИСІ ОРЕСТІВНИ
за темою «Захист кліматичних прав людини: питання теорії і практики»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право»
за спеціальністю 081 «Право»**

Актуальність дисертаційного дослідження теоретико-прикладних аспектів захисту кліматичних прав підтверджується розширенням загальноновизнаного їх «каталогу», детермінованого наростанням і поглибленням кліматичної кризи [с. 15]. Водночас вказані кризові явища, що набувають загальнозначущого універсального (у масштабах цивілізації) характеру, й реакція на них і є тими суспільними маркерами, здатними «породжувати» нові права людини як своєрідні «відповіді» людства на виклики цивілізаційного розвитку, що можуть завдати серйозної шкоди ключовим суспільним цінностям, стрижнем яких, безумовно, виступають права людини [с. 15]. В умовах сьогодення захист екологічних прав громадян, їх складової кліматичних прав, збереження довкілля, біологічного й ландшафтного різноманіття, забезпечення екобезпеки тощо є невід'ємними елементами внутрішньої і зовнішньої політики як України, так і всіх держав світу. Більш того, суть, зміст, обсяг і ступінь гарантування кліматичних прав громадян постійно перебувають у центрі уваги при визначенні стратегічних векторів розвитку держави. Проте їх розуміння (бачення глибини і нагальності вирішення) і, урешті-решт, майбутнє закріплення на законодавчому рівні мають стати запорукою їх забезпеченості й захищеності. Наведене зайвий раз підтверджує, що захист кліматичних прав громадян вважається актуальними, особливо в контексті встановлення екологічного

правопорядку, екологізації та кліматизації вітчизняного законодавства, державної політики і стратегій національного розвитку, формування правосвідомості громадян та ін.

Як відомо, Урядом проведено первинну оцінку стану імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis EC*) [Про затвердження Порядку проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis EC*) : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 189], наступним кроком має стати підготовка до кінця 2023 року Національної програми адаптації законодавства України до актів права ЄС (*acquis EC*)]. Безумовно, зараз відкривається нове вікно можливостей щодо подальшої систематизації екологічного законодавства, формування й розбудови кліматичної нормативно-правової бази. Визначаючи актуальність обраної теми дослідження, дисертантка виправдано до сучасних проблем, які потребують вирішення, відносить позитивізацію, процесуалізацію й інтернаціоналізацію системи захисту кліматичних прав людини [с. 24, 59, 676, 81, 90 та ін.].

Аргументуючи актуальність обраної теми, дисертантка цілком обґрунтовано доводить, що ціла низка доленосних міжнародних договорів у кліматичній сфері – від Рамкової конвенції про зміну клімату (1992) до Паризької кліматичної угоди (2015) – уособлює фундаментальну трансформацію міжнародно-правових підходів у напрямі пріоритизації захисту прав людини, яка набуває всесвітнього значення. Не можна оминати й вагомий вплив на окреслені процеси ЄЗК (2019), Європейського кліматичного пакту (2020), Стратегії ЄС щодо адаптації до зміни клімату (2021), Європейського кліматичного закону (2021), Восьмої програми дій з навколишнього середовища ЄС (2022) та ін., котрі тісно пов'язані з іншими документами ЄС, а саме Стратегією з біорізноманіття до 2030 року, Стратегією «Від ферми до виделки», Новою лісовою стратегією на 2030 рік, Водневою стратегією, Хвилею реновацій для Європи, Новою промисловою стратегією тощо.

Беручи до уваги курс України на прискорення інтеграції до об'єднаної Європи, що закріплено в державі на конституційному рівні, а також надання Європейською Радою 23.06.2022 року Україні статусу держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу, проблема вивчення феномену кліматичних прав людини набуває для нашої країни і вітчизняної юридичної науки не лише теоретичного, а й важливого практичного значення.

Вказане зумовлює наукову і прикладну актуальність і значущість дисертаційної роботи Закаль Орисі Орестівни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації Закаль Орисі Орестівни відповідає напрямам наукових досліджень кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука юридичного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України й безпосередньо пов'язана з п. 1.1 та 1.13 Пріоритетних напрямів фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки від 26.03.2021 р. № 12-21.

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради юридичного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 3 від 19 листопада 2019 року).

Відсутність порушення академічної доброчесності. Проведений здобувачкою порівняльний аналіз змісту, структури, висновків і рекомендацій з докторськими і кандидатськими дисертаційними роботами, а також публікаціями за темою дослідження (зокрема, Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння (2021), Демчук Т. І. Правове забезпечення реалізації права на доступ до екологічної інформації (2021), Іванків І. Б. Права людства (2020), Красовський К. Ю. Природні права людини в українському конституціоналізмі (2021), Полич В. П. Правові засади боротьби зі зміною клімату в праві Європейського Союзу (2022), Прохоренко К. А. Клімат як об'єкт еколого-правової охорони в Україні (2013), Сірант М. М. Адміністративно-правова характеристика діяльності

органів публічної влади щодо забезпечення екологічної безпеки в умовах глобалізаційних викликів (2021), Фелонюк Д. Л. Сучасна екологічна політика України : правові засади інституційно-функціонального забезпечення формування та здійснення (2023), Васильчук Л. Б., Бисага Ю. М. Реалізація права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні (2019), Четверте покоління прав людини : особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я : монографія / за заг. ред. С. Б. Булеци; М. В. Менджул. (2020) тощо) дозволяє зробити висновок про те, що рецензована праця містить результати власних досліджень авторки, а використані наукові ідеї, положення, результати і тексти інших авторів мають посилання на відповідні джерела.

Ознайомившись з текстом, можемо стверджувати, що дисертація не відтворює і не повторює положень наукових досліджень, які проводилися раніше, а є авторською роботою, у якій вперше у вітчизняній науці екологічного права комплексно вивчаються теоретичні і практичні питання захисту кліматичних прав у міжнародному й національному правопорядках. У роботі дисертантки обґрунтовуються нові наукові положення, робляться відповідні висновки і надаються рекомендації щодо удосконалення доктринального тлумачення прав людини як базового концепту й нормативної основи диференціації кліматичних прав, відповідно до якого права людини об'єктивно зумовлені їх належністю до людського роду, характером і досягнутим рівнем розвитку суспільства, можливістю вільно й раціонально (усвідомлено) діяти (чинити), на власний розсуд, на основі вільного самовизначення і під свою відповідальність, згідно з власними потребами [с. 23].

У дисертації О. О. Закаль відображено поважне ставлення до наукових пропозицій, поглядів інших вчених-правників, що свідчить про наступність юридичної наукової думки. Список використаних джерел становить 571 найменування. У рецензованій праці не виявлено ознак академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації. Зазначене підкреслює дотримання дисертанткою вимоги академічної доброчесності, на чому

особливу увагу акцентовано в Законі України від 5 вересня 2017 року «Про освіту».

Дисертаційне дослідження Закаль Орисі Орестівни має доволі **вдалу структуру**, відображає ключові теоретичні аспекти проблеми, зв'язок науки з практикою.

Поставивши за **мету дослідження** сформулювати наукові засади концепції захисту кліматичних прав людини в контексті міжнародно-правового й національного еколого-правового розвитку, дисертанткою за результатами узагальнення значного масиву теоретичних та емпіричних даних наведено загальну характеристику прав і свобод людини; досліджено типологію поколінь людських прав і місце в ній кліматичних прав; висвітлено ключові історико-методологічні основи формування групи кліматичних прав людини; надано загальну характеристику й окреслено проблеми імплементації кліматичних прав людини; проведено ґрунтовний аналіз міжнародно-правової основи інституалізації кліматичних прав людини; з'ясовано специфіку їх конституційного закріплення; висвітлено провідні особливості законодавчого регулювання кліматичних прав людини на прикладі зарубіжних країн та в ЄС; визначено найважливіші елементи міжнародного досвіду судового захисту кліматичних прав людини; досліджено особливості реалізації і захисту основних кліматичних прав людини (зокрема, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки, права на участь у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату, права на збалансований кліматичний розвиток і права на запобігання антропогенним викидам парникових газів) [с. 16–17].

Структура дисертації обрана відповідно до мети, завдань, предмета й логіки дослідження і складається зі вступу, трьох розділів (13-ти підрозділів), висновків, списку використаної літератури, додатка. Загальний обсяг дисертації становить 273 сторінки. Вищенаведене дозволяє зробити висновок, що поставлена у роботі мета дисертанткою досягнута.

Ступінь достовірності, обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, рівень виконання поставленого наукового завдання, оволодіння методологією наукової діяльності.

Наведені у дисертації теоретичні положення, висновки і практичні рекомендації можуть розглядатися як достатньо обґрунтовані й достовірні, оскільки спираються на узагальнення значного масиву як національних, так і зарубіжних монографічних і нормативних джерел права. Це дозволило авторці сформулювати висновки і пропозиції, які характеризуються актуальністю, науковою обґрунтованістю і практичною спрямованістю. Таким чином, використаний в роботі теоретичний базис цілком відповідає меті і змісту дисертації, є достатнім для проведення дослідження, формулювання положень і висновків.

Відповідно, наукова новизна дисертаційного дослідження визначається сутністю постановки правових проблем, викладенням нових ідей та тенденцій розвитку еколого-правового регулювання інституалізації кліматичних прав людини на прикладі права зарубіжних країн й України [с. –26].

Маємо констатувати, *теоретичний базис* дисертаційної роботи представлений сучасними поглядами на еколого-правову проблему інституалізації кліматичних прав людини, вміщеними в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів із зазначених питань. Він відповідає меті й змісту дисертації, є оптимальним для проведення дослідження, аналізу положень і формулювання науково обґрунтованих висновків.

До *інструментального* базису роботи увійшов комплекс загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, поєднання й застосування яких дозволило всебічно дослідити проблему дисертації та зробити науково обґрунтовані висновки. На аргументованість і достовірність отриманих результатів вказує вдало застосована методологія цієї наукової роботи. Однак маємо зауважити, що при визначенні методології

дослідження доцільно було б позначити підрозділи, в яких і які методи використовувалися [с. 19–20].

Емпіричний базис дисертаційної роботи включає положення міжнародно-правових договорів кліматично-правового спрямування, актів міжнародних організацій, рішень наднаціональних і національних судових органів, актів законодавства зарубіжних держав та України, які охоплюють правове регулювання кліматичних правовідносин і так чи інакше торкаються інституалізації кліматичних прав людини.

Окремо варто відмітити систематизацію кліматичних прав людини, проведеною на основі вивчення особливостей реалізації основних кліматичних прав, зокрема, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, права на інформацію про зміни клімату та їх наслідки, права на участь у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату, права на збалансований кліматичний розвиток і права на запобігання антропогенним викидам парникових газів.

Таким чином, використані у дисертаційній роботі Закаль Орисі Орестівни теоретичний, інструментальний та емпіричний базиси, логіка дослідження й ступінь апробації його результатів дають підстави для висновку про достатню обґрунтованість і достовірність представлених результатів, належне виконання дисертанткою поставленого наукового завдання (мети дослідження) й оволодіння методологією наукової діяльності.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в межах дисертаційної роботи авторкою проведено внутрішньо цілісне, структурно і змістовно узгоджене, науково обґрунтоване й завершене дослідження «феномену кліматичних прав людини в системі людських прав» [с. 20], сучасних можливостей його захисту. У роботі аргументуються нові для науки і важливі для практики застосування поняття, положення і висновки, які виносяться на захист [с. 200–206].

Вивчення змісту роботи і наукових праць дисертантки дозволяє встановити **найвагоміші результати, що визначають наукову новизну**, серед яких можна виокремити наступні.

На увагу і підтримку заслуговує доведена позиція дисертантки, що кліматичні права людини виникають і реалізуються як наслідок усвідомлення суспільством і державами нагальної необхідності реагувати на антропогенні зміни клімату у правових формах, юридичними засобами. При цьому обґрунтовано, що актуальний процес об'єктивації кліматичних прав на рівні міжнародного права й національного законодавства перебуває на початковій стадії, відповідно, й досліджувані права все ще недостатньо відмежовані від комплексу екологічних прав людини з певних обставин. Авторкою також доволі слушно зауважено, що «завершення процесу формування системи кліматичних прав людини має ознаменуватися такими факторами: їх широким і послідовним міжнародно-правовим визнанням, об'єктивацією на рівні взаємозалежних актів міжнародного й національного права (аж до конституціоналізації як найвищої на національному рівні форми їх легітимації), інституціоналізацією механізмів їх судового й позасудового захисту, напрацюванням, осмисленням і вдосконаленням правозастосовної практики їхнього захисту на національному й міжнародно-правовому рівнях, фіксацією їх на рівні документів міжнародних правозахисних організацій, поступовим уведенням їх у національні й міжнародні правові доктрини» [с. –80, 91, 92, 201].

У роботі авторка трактує нове для науки і важливе для практики застосування поняття «захист кліматичних прав» як «систематичну, цілеспрямовану, здійснювану в межах правових норм (як міжнародних, так і національних) діяльність уповноважених (міжнародних та державних) органів та їх посадових осіб (як у межах національного правопорядку, так і на міжнародно-правовому рівні), спрямовану на визнання й інституціоналізацію кліматичних прав людини в позитивному праві, їх відновлення (у разі порушення), сприяння їх реалізації, а також недопущення або попередження

їх порушення в майбутньому із застосуванням правових засобів реагування на ці прояви» [с. 22, с. 119–131, с. 139–143].

Переконливо доведено, що «превалюючою формою захисту кліматичних прав людини залишається саме міжнародно-договірна форма, зумовлена транснаціональним характером зміни клімату, початковим пріоритетним науково-теоретичним осмисленням й усвідомленням специфіки впливу кліматичної кризи на права людини саме на міжнародному рівні» [с. –55, 95–105, 139–140, 202–203]. Авторка також зазначає, що захист кліматичних прав людини спершу відбувається на рівні міжнародно-правової договірної бази; її інституціалізація на сьогодні не має завершеного характеру; розвиток міжнародно-правової бази характеризується відсутністю єдиного уніфікованого й систематизуючого договору, який передбачав би чіткий перелік таких прав людини, за зразком міжнародних пактів про економічні, соціальні та культурні права і про громадянські та політичні права; перелік кліматичних прав людини на міжнародно-правовому рівні не є завершеним і його розширення триває; кліматичні права людини формуються поряд із виникненням нових зобов'язань національних держав – учасниць відповідних договорів у сфері захисту прав людини. На наш погляд, важливим при формулюванні переліку цих прав є наголос на колективних правах вразливих верств суспільства, а також на питаннях гендерної рівності і розширенні прав жінок, на забезпеченні кліматичної справедливості між поколіннями (забезпечення сталого розвитку) [с. 104–105].

Слушною, виваженою, логічною і такою, що підтримується значною кількістю науковців, видається позиція дисертантки щодо доцільності включення кліматичних прав до текстів національних конституцій. Вона відповідає парадигмі розширення обсягу конституційного регулювання екологічних прав людини [с. 105–115]. У дисертаційній роботі зазначено, що 11 зі 197 держав світу вже включили до своїх національних основних законів відповідні правові норми щодо змін клімату, а це, звісно, безпосередньо впливає на правове визнання й обґрунтування кліматичних прав людини, а

також на можливості їх захисту в судовому порядку. Йдеться про такі країни, як Алжир, Болівія, Кот-д'Івуар, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Таїланд, Туніс, Венесуела, В'єтнам, Замбія. Таким чином, із регіональної точки зору, на Латинську Америку припадає приблизно 45%, на Африку – близько 36% загальної кількості країн із кліматичними конституційними нормами, тоді як Європа й Північна Америка не мають жодної, що вказує на особливо значиму проблему зміни клімату саме для «глобального Півдня» [с. системі держави], а також її впевненість у подальшому розвитку національного кліматичного конституціоналізму [с. 24, 25, 47, 59, 92, 106 та ін.]. З повагою ставимося до пропозиції запровадження в навчальному процесі курсів «Кліматичне право України», «Кліматичне право зарубіжних країн», спецкурсу «Кліматичний конституціоналізм» [с. 27].

Аргументовано доведено, що реалізація кліматичних прав людини потребує не лише їх конституційного визнання, а й чіткого їх законодавчого закріплення, створення дієвого правового механізму їх захисту. Авторкою на підставі аналізу змісту європейського кліматичного законодавства й наукових наробок виокремлені наступні кліматичні права громадян ЄС: 1) право на кліматично нейтральне суспільство; 2) право на передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання, включаючи підприємства, працівників, інвесторів і споживачів, у вжитті заходів, спрямованих на відвернення та/або подолання негативних наслідків зміни клімату; 3) право на поступове зменшення викидів парникових газів; 4) право на інформування щодо зміни клімату; 5) адаптивна «тріада» прав (право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату); 6) право на забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики; 7) права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики [с. 121–122].

На підставі ґрунтового дослідження масиву судових справ у сфері клімату показано, що поступово в різних країнах світу судові інструменти захисту кліматичних прав людини виходять на перший план. При цьому поширення набуває термін «кліматичні судові процеси», що зазвичай використовується для позначення судових позовів, поданих до міжнародних або національних судових, або квазісудових органів, що порушують питання права чи фактів щодо кліматознавства, пом'якшення наслідків зміни клімату або адаптації до такої зміни. Такі судові процеси все більше зумовлюються порушенням кліматичних прав людини, а відтак привертають значну увагу зарубіжних науковців в останні роки. У цих процесах переважну більшість справ було порушено проти держав й органів державної влади корпораціями, за якими за кількістю поданих позовів ідуть окремі особи, уряди й неурядові організації [с. 65–66, 81, 131–139].

Авторкою під час вивчення питання щодо права на інформацію про зміни клімату й їх наслідки [с. 154–164] акцентується увага на формах реалізації права на участь у формуванні й реалізації кліматичної політики, серед яких визначено утворення за участі громадськості спеціалізованих судів, які розглядають кліматичні спори й забезпечують дотримання кліматичних законів і захист кліматичних прав громадян («зелені» суди) [с. , що є доволі дискусійним, а отже, під час публічного обговорення бажано почути доводи на користь власної позиції].

Вказані та інші викладені в роботі наукові висновки мають концептуально вивірений характер, спираються на відповідну аргументацію і складають цілісну систему, що дозволяє забезпечити наукову концептуалізацію феномену кліматичних прав людини як наскрізного правового явища для національного й міжнародного екологічного права.

Таким чином, зазначені результати дисертації Закаль Орисі Орестівни за рівнем наукової новизни, кількістю і, головне, якістю, їх концептуальним характером відкривають шляхи для подальших більш детальних і спеціально спрямованих наукових досліджень кліматичних прав людини в сучасній

юриспруденції і відповідають рівню дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Ступінь апробації та впровадження результатів дисертаційної роботи.

Відповідно до чинних вимог основні положення, висновки і рекомендації дисертації, зокрема, ті, що складають елементи наукової новизни, висвітлені в опублікованих наукових працях здобувачки.

За темою дисертаційної роботи надруковано 9 статей у наукових фахових виданнях України, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України, які повністю відповідають наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами) і Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами), а також тез доповідей за результатами проведених науково-практичних конференцій. Вказані публікації підтверджують досягнення здобувачкою необхідного рівня апробації теоретичних положень, рекомендацій та висновків дисертації.

Таким чином, загальна кількість, зміст, ступінь наукової обґрунтованості, елементи наукової новизни, а також відповідність наукових публікацій темі дисертації свідчать про їх високий науковий рівень і відповідність чинним вимогам щодо опублікування результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Під час аналізу структури і форми дисертації та автореферату не виявлено суттєвих порушень щодо їх **оформлення**.

Дискусійні положення й зауваження до змісту дисертаційної роботи.

У цілому позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження Закаль Орисі Орестівни за темою «Захист кліматичних прав людини: питання теорії і практики», необхідно, по-перше, вказати, що окрім її **положення, висновки**

і пропозиції не сприймаються однозначно так, як вважає авторка, оскільки мають дискусійний характер або ж потребують додаткової аргументації з боку дисертантки, а по-друге, висловити окремі побажання щодо змісту роботи.

ак, авторкою як у дисертаційному дослідженні, так і в наукових публікаціях розкрито сутність кліматичних прав у контексті «реалізації праволюдського підходу» [с. 22] як особливого «різновиду (підгрупи) в системі екологічних прав людини» [с. 22, 21, 26, 71, 91, 200], що об'єктивно виокремлені у зв'язку з перетворенням зміни клімату на окремий чинник розвитку людства (провідний антропогенний фактор його розвитку), а також у зв'язку з тим, що саме кліматичні фактори детермінують нові суспільні умови для задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих, естетичних та інших потреб людини. На цій же сторінці дослідниця виокремлює «систему кліматичних прав як внутрішньо пов'язану сукупність цієї підгрупи екологічних прав людини, виникнення якої детерміноване процесами внутрішньої диференціації екологічних прав і потребами реагування на загрози людським правам в умовах зміни клімату, що набула характеру екологічної кризи». Означена система інтерпретована переважно в теоретико-правовому вимірі, оскільки не має сталого еколого-правового закріплення. Поряд із наведеним на с. 19 дисертантка наголошує, що застосування системно-структурного методу «дало змогу розглянути кліматичні права людини, з одного боку, як підсистему у структурі системи екологічних прав, а з другого боку, дало змогу аналізувати окремі кліматичні права як елементи цієї підсистеми та з'ясувати внутрішньоструктурні зв'язки між ними». Крім того, про формування «підсистеми кліматичних прав» йдеться на сторінках щодо розуміння й розмежування понять і категорій, обраних і використаних при розробці правової дефініції «кліматичні права» і побудові її конструкції. Також, із нашого погляду, доцільно висловити власне ставлення до

співвідношення екологічних і кліматичних прав, що сприятиме виокремленню спільних і відмінних рис в їх юридичній природі.

Дослідницею наведена виважена аргументація «виникнення нової підгрупи людських прав (кліматичних) на тлі розвитку концепції прав людини, що стало можливим завдяки критичному аналізу й екстраполяції низки важливих теоретико-правових висновків, зроблених на основі концепції К. Вашака та його послідовників, і дало змогу переконливо обґрунтувати структурування кліматичних прав як нової групи людських прав згідно із системою критеріїв Ф. Алстона» [с. 26, 36, 56, 64–67], але при цьому доцільно визначити місце кліматичних прав у системі екологічного права і правовій системі, пояснити власну позицію. Вказане зумовлюється тим, що безпосередньо в роботі цьому питанню не приділено належної уваги.

Дисертанткою визначено й систематизовано «основні нормативні джерела формулювання, формування і захисту кліматичних прав людини, ключова роль з-поміж яких належить міжнародно-правовій, конституційній, законодавчій та судовій формам, що мають взаємопов'язаний і взаємозумовлюючий характер» [с. 22], а також наголошено, що «протягом останніх десятиліть спостерігається стрімке проникнення міжнародно-правових форм захисту кліматичних прав людини в національні правопорядки, що збагачуються як за рахунок розширення законодавчих форм захисту, так і за рахунок інституційного і правотлумачного здійснення судової форми захисту кліматичних прав людини». Отже, прошу навести аргументи на користь віднесення до нормативних джерел формулювання, формування і захисту кліматичних прав людини «судової форми», розуміючи, що українські правознавці (В. В. Копейчиков, М. В. Кравчук, О. Ф. Скакун, Г. О. Христова, Н. М. Пархоменко та ін.) вводять правовий прецедент до форм (джерел) права.

До беззаперечних заслуг авторки слід віднести проведену наукову класифікацію кліматичних прав та їх розгляд («Розділ 3. Особливості захисту основних кліматичних прав» [с. 144–195]), але доцільно надати уточнення

щодо визначення критерію проведення диференціації на «матеріальні права, процедурні права та права, належні вразливим категоріям людей» [с. 21, 66–сприймалися б краще за умови обрання чітких критеріїв проведення класифікації. Бажано також надати стислу характеристику останнього права, до якого авторкою віднесено: «право додержання гендерного балансу у здійсненні заходів, пов'язаних зі зміною клімату; права дітей, зумовлених кліматичними ризиками; права корінних народів реагувати на зміни клімату (включно з правом на вільну, попередню та усвідомлену згоду); права «кліматичних біженців»; право захисників довкілля вимагати додаткового захисту держави від переслідувань, залякувань та насильства» [с. 3, 4, 24, 39,

Вбачається, що дисертація значно б виграла, якщо в ній була б висвітлена актуальна і практично значуща проблема впливу національної кліматичної політики держави на правові механізми захисту і реалізації кліматичних прав людини. Під час публічного обговорення бажано почути особисте ставлення дисертантки до цього питання, а також отримати відповідь стосовно визначення стратегічних векторів державної політики у сфері захисту кліматичних прав. Поряд із вказаним, у межах дисертації дещо поверхово відображено специфіку реалізації кліматичних прав, яка зводиться до їх захисту в судовому порядку. На наш погляд, її варто було б розглянути крізь призму форм правореалізації.

Хотілося б дізнатися ставлення здобувачки до можливостей використання зарубіжного досвіду захисту кліматичних прав людини в національній судовій системі в контексті розгляду ЄСПЛ кліматичного позову за справою *Association of Senior Women for Climate Protection and Others v. Switzerland*, № 53600/20 щодо згубного впливу на життя і здоров'я людини екстремальної спеки, зумовленої зміною клімату, а також *Carême v. France*, № 7189/2, *Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Other States*, № 39371/20 (остання, до речі, проаналізована дисертанткою, джерело 274 [с. 181–182]).

Бажано було б навести форми і способи такого захисту (на підставі аналізу зарубіжного досвіду), якими можна послуговуватися, а також зупинитися на питанні усунення прогалин й окреслення шляхів вдосконалення національного законодавства, висловити власні пропозиції щодо подальшої його систематизації.

Наведені зауваження, хоча й стосуються важливих аспектів обраної дисертанткою теми, але суттєво не змінюють її загальної позитивної оцінки як самостійного і завершеного наукового дослідження актуальної і практично значущої проблематики.

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження **Закаль Орисі Орестівни за темою «Захист кліматичних прав людини: питання теорії і практики» є самостійною, комплексною, завершеною кваліфікаційною науковою працею у вигляді спеціально підготовленого рукопису, який містить науково обґрунтовані теоретичні й практичні висновки, результати, наукові положення із відповідним рівнем новизни і цінності для науки екологічного права, що у сукупності спрямовані на вирішення актуальних науково-практичних проблем інституалізації кліматичних прав людини в контексті боротьби зі зміною клімату в сучасному світі.**

За результатами проведеного аналізу можна констатувати:

тема дисертації, положення і результати, представлені у роботі, відповідають галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право»;

дисертація містить положення і результати, які характеризуються науковою новизною і практичною цінністю;

теоретичне й методичне підґрунтя висновків і пропозицій дисертантки свідчать на користь достовірності отриманих результатів;

за рівнем наукової новизни представлені в дисертаційній роботі результати відповідають рівню дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії;

кількість і зміст наукових публікацій відповідають чинним вимогам для апробації результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Отже, дисертаційна робота Закаль Орісі Орестівни «Захист кліматичних прав людини: питання теорії і практики» за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою і практичною цінністю отриманих результатів відповідає спеціальності 081 «Право» і вимогам п. 10 Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії і доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями), наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами і доповненнями), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами і доповненнями), а дисертантка Закаль Оріся Орестівна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент,
докторка юридичних наук,
професорка, професорка кафедри
екологічного права
Національного юридичного
університету
імені Ярослава Мудрого

Ганна АНІСИМОВА

